

شرایط اجتماعی و بارادایمهای روشنفکری

در آستانه دو انقلاب ایران:

انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی

دکتر نوروز هاشم زهی

(استادیار دانشگاه)

مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)

۱۳۸۶

هاشمی زهی، نوروز

شرایط اجتماعی و پارادایمهای روشنفکری در آستانه دو انقلاب ایران: انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی / نویسنده نوروز هاشمی زهی. - تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(س)، مؤسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۸۶. ۵۰۴ ص.

ISBN: 978 - 964 - 335 - 884 - 6

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. ۴۷۹ - ۵۰۲؛ همچنین به صورت زیرنویس. نمایه.

۱. تجدد - - ایران. ۲. روشنفکران - - ایران. ۳. ایران - - تاریخ - - انقلاب مشروطه، ۱۳۲۴ - ۱۳۲۷ ق.

۴. ایران - - تاریخ - - انقلاب اسلامی، ۱۳۵۷. ۵. ایران - - اوضاع اجتماعی - - قرن ۱۳ ق.

۶. ایران - - اوضاع اجتماعی - - قرن ۱۴. الف. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(س)، مؤسسه چاپ و نشر عروج. ب. ستاد شناخت و ترویج اندیشه های امام خمینی(س). ج. عنوان.

۹۵۵ / ۰۷۵۰۴۴

DSR ۶۵ / ۳ ت ۲

۱۰۴۵۸۷۲

کتابخانه ملی ایران

کد / م ۲۲۶۱

مؤسسه چاپ و نشر عروج

□ شرایط اجتماعی و پارادایمهای روشنفکری در آستانه دو انقلاب ایران:

انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی

○ طرح: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(س) - ستاد شناخت و ترویج اندیشه های امام خمینی(س)

○ نویسنده: دکتر نوروز هاشمی زهی

○ ناظر: دکتر محمدسالار کسرائی

○ ناشر: چاپ و نشر عروج (وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(س))

○ چاپ اول: ۱۳۸۶

○ شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

○ قیمت: ۴۰۰۰ تومان

خیابان انقلاب، بین ۱۲ فروردین و فخر رازی، فروشگاه مرکزی، تلفن: ۶۶۴۰۲۸۷۳ - دورنگار: ۶۶۴۰۰۹۱۵

خیابان انقلاب، تقاطع حافظ، فروشگاه شماره ۸، تلفن: ۶۶۷۰۱۲۹۷

خیابان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان شهدای ژاندارمری، فروشگاه شماره ۲، تلفن: ۶۶۹۵۵۷۳۷

حرم مطهر حضرت امام خمینی(س)، ضلع شمالی، فروشگاه شماره ۳، تلفن: ۵۵۲۰۲۸۰۱

کلیه نمایندگیهای فروش در استانها

مراکز پخش

نشانی الکترونیکی: pub@imam-khomeini.ir

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

سخن ناشر	یک
پیشگفتار	الف

بخش اول: مبانی پژوهش

فصل اول: کلیات (صورت مسأله)	۱
فصل دوم: پیشینه تحقیق	۳
فصل سوم: مبانی و چهارچوب نظری	۱۷
فصل چهارم: مباحث روش شناختی و مفاهیم تحقیق	۶۷
.....	۹۷

بخش دوم: یافته‌های تحقیق

فصل اول: شرایط اجتماعی در آستانه انقلاب مشروطه	۱۱۳
فصل دوم: پارادایم و گفتمانهای روشنفکری در آستانه انقلاب مشروطه	۱۱۵
فصل سوم: شرایط اجتماعی و پارادایم روشنفکری در آستانه انقلاب مشروطه	۱۶۵
فصل چهارم: شرایط اجتماعی در آستانه انقلاب اسلامی	۲۲۹
فصل پنجم: پارادایم و گفتمانهای روشنفکری در آستانه انقلاب اسلامی	۲۴۱
فصل ششم: شرایط اجتماعی و پارادایم روشنفکری در آستانه انقلاب اسلامی	۲۸۳
.....	۳۱۷

فصل هفتم: مقایسه شرایط اجتماعی و پارادایم روشنفکری آستانه دو انقلاب	۳۲۵
فصل هشتم: تحلیل تجربی ویژگیهای دو پارادایم روشنفکری آستانه...	۳۶۳
فصل نهم: تحلیل نهایی و نتیجه گیری	۴۲۹
فهارس	۴۴۷
فهرست تفصیلی	۴۴۹
فهرست اشخاص	۴۶۵
فهرست جداول و نمودارها	۴۷۵
فهرست منابع	۴۷۹

سخن ناشر

انقلاب شکوهمند اسلامی ایران به رهبری فقیه فرهیخته زمان حضرت امام خمینی (س) تحولی بزرگ و فراگیر در عرصه جهانی و در پایان هزاره دوم میلادی پدید آورد، به گونه‌ای که نگاه و نگرشی جدید نسبت به جهان و انسان و مناسبات گوناگون بشری در عرصه‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی عرضه داشت. چه اینکه انقلاب صنعتی مغرب‌زمین با رویکرد نفی کارکرد سیاسی و اجتماعی دین و دینداری و انکار نقش و تأثیر کارآمد آن در حوزه زندگی انسان، نگاه خویش را از عالم علیا معطوف به جهان سفلی، و روند زندگی خود را از حیث نظر و عمل محدود به دنیای ملموس و محسوس توجیه نمود و در نتیجه نسبیت‌گرایی فلسفی مبنای معرفت‌شناسی، و سکولاریسم و لیبرالیسم اساس مناسبات اجتماعی و اقتصادی، و اومانیسم تکیه‌گاه انسان‌شناسی در فرهنگ مغرب‌زمین گردید. نهایت اینکه انسان را قدرتی خداوندگونه بخشیدند و آدمی را بر عرش اقتدار نشاندند. نظام سرمایه‌داری غرب که بر اساس دنیاگرایی و انسان‌محوری شکل گرفت به انکار هرگونه تأثیر خارج از اراده انسان همت گماشت و دین و معنویت را از حوزه زندگی اجتماعی انسان مطرود ساخت.

از سوی دیگر در تقابل با اندیشه فردگرایانه غرب، مکتب مارکسیسم جوانه زد و با شعار زندگی و اقتصاد سوسیالیستی و جمع‌گرایانه رقابتی جدی در عرصه جهانی با نظام سرمایه‌داری از خود بروز داد.

نقطه مشترک این دو نگرش نفی دین و دینداری در زندگی انسان است، یکی دین را مربوط به گذشته و دوران سنت قلمداد می‌کرد و دیگری آن را افیون توده‌ها و ملتها برمی‌شمرد و در نتیجه هر دو بر ارتجاعی بودن دین تأکید داشته و ناتوانی و سستی آن را در رابطه با زندگی انسان باور داشتند.

فضای غالب جهانی در عصر جنگ سرد، سیطرهٔ همین دو اردوگاه غرب و شرق بود و حتی جهان اسلام با گرایش به یکی از این دو ابرقدرت، حیات سیاسی خویش را تداوم می‌بخشید و اگر در گوشه‌ای از دنیای اسلام نغمه‌ای دیگر نواخته می‌شد آنچنان کم‌فروغ می‌نمود که در این فضای پرغو غاغم و خاموش می‌گردید.

فریاد حق‌طلبانه ملت مسلمان و غیور ایران به رهبری مرجعیت دینی و زعامت امام خمینی (س) التهابی سخت بر این فضا ایجاد کرد و دنیا را متوجه عظمت این حرکت شگرف نمود. پیروزی این جنبش بزرگ اسلامی که از عمق اعتقادات دینی ملتی مسلمان، آرمانگرا و تکامل‌پو سرچشمه می‌گرفت، بار دیگر این حقیقت را آشکار ساخت که ایمان و اعتقاد دینی برترین سکوی حرکت انسان به سوی رهایی و آزادی و عدالت‌خواهی است به گونه‌ای که پایان قرن بیستم عصر دین و دینداری لقب گرفت.

انقلاب شکوهمند اسلامی ایران بر جهانیان ثابت کرد که نه تنها دین افیون ملتها نیست که پیوند ناگسستنی با روح و روان بشر داشته و همواره می‌تواند بزرگترین حماسه‌ها را بیافریند. قدرت‌آفرینی و اثرگذاری انقلاب اسلامی در جهان اسلام موجی از بیداری و خیزش در میان مسلمانان به وجود آورد و در عرصه سیاست جهانی رقیبی جدی و تازه‌نفس برای استکبار جهانی محسوب گردید. در حقیقت این حرکت با پشتوانه عظیم فکری و اعتقادی، نگاهی دیگر نسبت به جهان، انسان و مناسبات اجتماعی و سیاسی آدمی در جهان مطرح کرد. کار بزرگ معمار این حرکت سترگ که به استقرار نظام جمهوری اسلامی ایران منجر گردید این بود که اندیشه دینی و اعتقاد اسلامی را احیا نمود و از پیرایه‌ها و اندیشه‌های انحرافی آراست و از انزوای سیاسی و اجتماعی رهایی بخشید. شناخت انقلاب اسلامی ایران و عواملی که در بروز و تکوین آن دخالت داشت قبل از هر چیز مرهون شناخت منظومه فکری معمار توانمند آن است؛ چه اینکه مکتب فکری و اعتقادی امام که قرائتی ناب از اسلام است می‌تواند ما را در تحقق آرمانها و

اهداف بلند اسلامی یاری بخشد و جهان اسلام را در مسیر رسالت واقعی خویش رهنمون سازد.

در راستای این مسئولیت بزرگ، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س) همواره کوشیده است تا هر آنچه را که می‌تواند در کند و کاو مکتب فکری و سیره عملی حضرت امام (س) گره‌گشا باشد، مشمول حمایت‌های خود قرار دهد.

در یکصدمین سالگرد میلاد این عطیه الهی، کوشش گردید که رسالت شناخت اندیشه و افکار پویای حضرت امام نهادینه گردد و در برنامه‌های مدون نظام اسلامی تعریف شود. خوشبختانه در ماده ۱۵۹ قانون برنامه سوم توسعه کشور این مهم شکل گرفت و به دنبال آن ستادی مرکب از صاحب‌نظران و اندیشمندان جهت برنامه‌ریزی نسبت به پژوهش‌های لازم در زمینه افکار و اندیشه‌های حضرت امام تعیین گردید که با همکاری و همفکری این مجموعه پاره‌ای از زوایای فکری حضرت امام در عرصه‌های مختلف دینی، اجتماعی و سیاسی به کوشش اهل فکر و نظر، تحقیق و پژوهش گردید تا مورد استفاده و بهره‌برداری علاقه‌مندان آن حضرت قرار گیرد.

امید آنکه شما عزیزان با نظرات نقادانه خویش ما را در رفع کاستیها و کمبودها مساعدت فرمایید چه اینکه هر پژوهشی نه آخرین یافته و نه کاملترین خواهد بود. یادآوری می‌شود که مجموعه حاضر پژوهشی است که با تأکید و عنایت بر آرا و دیدگاه‌های حضرت امام (س) تبیین گردیده و همانند هر کار علمی بیانگر نقطه‌نظرات و یافته‌های مؤلف و پژوهشگر خواهد بود.

مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام علی‌رغم اشراف بر کلیت پژوهش، مسئولیت آن را متوجه محقق و مؤلف محترم می‌داند.

انتشار اثر حاضر و مشابه آن از سوی مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س) به منظور ارائه یافته‌های پژوهشگران در موضوعات مرتبط با انقلاب اسلامی و اندیشه امام خمینی (س) انجام یافته و الزاماً نمی‌بایست به عنوان دیدگاه مؤسسه تلقی شود بلکه انتشار اینگونه پژوهشها بستری است برای بازخوانی مستمر اندیشه و سیره معمار بزرگ انقلاب اسلامی از رهگذر تضارب آرا و اندیشه‌های متنوع صاحب‌نظران. اثر پیش روی، نمونه‌ای است از دهها اثر پژوهشی که توسط نویسندگان و

پژوهشگران محترم در مباحث مختلف و با فراخوان و نظارت و پیگیریهای «ستاد شناخت و ترویج اندیشه‌های امام خمینی (س)» به انجام رسیده است. تلاشهای ارزنده این ستاد مدیون زحمات اعضای محترم ستاد و کمیته‌های مختلف آن، خصوصاً حضرات آقایان: دکتر کاظم اکرمی، دکتر نجفقلی حبیبی، امیر محبیان، حجت الاسلام مهدی مهریزی، دکتر علیمحمد حاضری، سهراب هادی، سید محمود دهنوی، حجت الاسلام سلطانی، دکتر حسن عابدی جعفری، دکتر منوچهر اکبری، دکتر فضل الله کوزه‌کنانی، مهدی ارگانی، آیت الله اسدالله بیات، دکتر یحیی فوزی، حجت الاسلام قاضی زاده، حجت الاسلام مستوفی و بیش از همه مرهون حُسن مدیریت دبیر محترم و فرهیخته ستاد جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمدعلی مقدم می‌باشد.

حمایتهای بی دریغ مقام تولیت مؤسسه جناب حجت الاسلام والمسلمین سید حسن خمینی و سرپرست محترم جناب حجت الاسلام والمسلمین محمدعلی انصاری و بویژه قائم مقام مؤسسه جناب آقای دکتر حمید انصاری که افزون بر ترغیب و تشویق مداوم با طرح نظرات علمی خود موجبات تقویت ستاد را فراهم آورده‌اند، همواره زمینه‌ساز بالندگی روزافزون مؤسسه و سازمانهای وابسته به آن و ستاد ترویج اندیشه‌های امام خمینی بوده است.

تلاش ارباب قلم و اصحاب اندیشه که زحمت تألیف و تدوین این آثار گرانسنگ را بر خود هموار داشته‌اند و نیز ناظران گرانقدر که مسئولیت نظارت بر حُسن انجام پژوهش را عهده‌دار بوده‌اند، همچنین ارزیابیهای عزیز که با دقت نظر و علاقه‌مندی فراوان بر غنای علمی آن افزوده‌اند، را صمیمانه سپاس می‌گوییم.

مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)
ستاد شناخت و ترویج اندیشه‌های امام

پیشگفتار

ارزیابی و شناخت دقیق تحولات روشنفکری در هر مقطع از تاریخ ایران بدون بررسی همزمان شرایط تاریخی و اجتماعی آن دوران، نارسا، یک جانبه و فاقد عمق کافی است. جریانات فکری در مواجهه با رخداد‌های سیاسی و تحولات اجتماعی - اقتصادی شکل می‌گیرند. اندیشه روشنفکری در ایران در هر دوره، مجموعه گسترده‌ای از دیدگاه‌ها و قضاوت‌های نسبتاً روشن و سازمان‌یافته‌ای درباره وضعیت موجود و مطلوب جامعه است. این مجموعه متأثر از ارزش‌ها، راه‌هایی را برای پیشرفت جامعه بر مبنای شناختی که از جامعه دارد، پیشنهاد، و سمت و سوی کنش‌های سیاسی و اجتماعی را معین می‌کند. از این رو، تکوین اندیشه بویژه اندیشه روشنفکری، دشوارترین و درعین حال مهمترین مرحله در ظهور یک جنبش و تحول اجتماعی است که خود نیز بازتاب یا محصول مستقیم بروز بحران در مناسبات اجتماعی - سیاسی و حیات فرهنگی یک جامعه است. اندیشه‌های روشنفکری هر دوره در ایران، عموماً از نظام مستقر بویژه نظام سیاسی و فرهنگی انتقاد کرده و آن را غیرقابل تحمل شمرده است. این اندیشه‌ها، برای آینده‌ای متفاوت با گذشته، و رهایی جامعه از مشکلات، تعبیر و تفسیر جدیدی از انسان، حکومت، سیاست و جهان ارائه داده و راه حل‌ها و اهداف متفاوتی را پیشنهاد کرده است تا جامعه بتواند نظم جدیدی را مستقر کند. بنابراین چنین به نظر می‌رسد که تعبیر، تفاسیر و اهداف و راه‌حلهای روشنفکران در جهت پیشرفت و ترقی جامعه بوده و آنان نه

فقط پیشرفت جامعه را ممکن و لازم، بلکه قابل حصول می‌دانستند. از این رو برخلاف رویکردی که روشنفکران را در رسالت پیامبری شکست خورده تلقی کرده،^۱ این تحقیق روشنفکران را در گذشته و حال صاحب نقش و دارای مرجعیت فکری و اجتماعی می‌داند.

تداوم کشمکش و درگیری در دو قرن گذشته میان ستگرایی و مدرنیسم، و افراط و تفریطهای دو اردوگاه رقیب، و حتی اشتباه گرفتنهای روشنفکران از اهمیت نقش اندیشه آنان در آینده جامعه نمی‌کاهد. از این رو، زمان برای مطالعه تعامل میان اوضاع اجتماعی و این اندیشه‌ها مناسب به نظر می‌رسد. تاکنون تحقیقات زیادی درباره روشنفکران و اندیشه‌های روشنفکری صورت گرفته، اما تحقیق حاضر با همه آنها تفاوت دارد. ویژگی اساسی این کتاب نگاه چند بُعدی به تکوین پارادایم روشنفکری در آستانه هر انقلاب بوده و به‌طور خاص، هماهنگیها و یکنواختیهای میان شرایط داخلی و خارجی ایران را با اندیشه‌های روشنفکرانه در دو مقطع مهم تاریخی بررسی و مقایسه می‌کند. به علاوه این کتاب با تکیه بر مطالعات تاریخی و کیفی و انجام شاخص‌سازیهایی نسبتاً دقیق، محتوای آثاری از دو پارادایم روشنفکری را مورد تحلیل کمی قرار می‌دهد.

این مسأله که شکل‌گیری اندیشه‌های روشنفکری در آستانه دو انقلاب بزرگ ایران (انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی) به طور دقیق‌تر متأثر از چه شرایط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی داخلی و خارجی بوده، از پرسشهایی است که فصول مختلف این کتاب حول و جوش آن شکل گرفته‌است. ادعای ارائه پاسخ قطعی به پرسشها از حوصله این کتاب خارج است و شاید بتوان مدعی طرح پاره‌ای پرسشهای نو بود. شکل‌گیری اندیشه‌های فلسفی، سیاسی و اجتماعی فراتر و پیچیده‌تر از آن است که در یک وهله بتوان آن را به طور کامل توضیح داده و به آن پاسخ گفت. از این نظر، کتاب حاضر ادعای انجام چنین کاری را ندارد، بلکه می‌توان گفت زمینه را برای گسترش تحقیقات در این عرصه آماده‌تر کرده‌است.

این اثر در دو بخش و سیزده فصل سامان داده شده است. بخش اول به مبانی

پژوهش، و بخش دوم به یافته‌ها اختصاص دارد. فصل اول و ملحقات آن به قلمرو موضوع می‌پردازد. قلمرو زمانی و مکانی مطالعه، اهداف، ضرورتها و کاربرد تحقیق در این فصل روشن می‌شود؛ فصل دوم معطوف به توضیح و نقد ادبیات تحقیق است. در این فصل، مهمترین تحقیقات مرتبط با موضوع در ایران و خارج از آن، مرور شده‌اند؛ فصل سوم به مبانی نظری موضوع اختصاص دارد، و تلاش شده، موضوع به کمک نظریه‌های جامعه‌شناسی تبیین گردد و اندیشه روشنفکری به عنوان نوعی شناخت، از سنخ دانش اجتماعی به درون ساختارهای اجتماعی ایران برده شود. در این فصل، با طرح و نقد آرای نظریه‌پردازان مختلف جامعه‌شناسی علم و معرفت، رویکرد متناسب با موضوع از طریق تلفیق نظریه‌های برون‌گرا و درون‌گرا انتخاب گردیده است؛ فصل چهارم، مباحث روش شناختی و مفاهیم را در بر دارد. در این فصل بر تحلیل مقایسه‌ای و استفاده از روش اسنادی و تکنیکهای مختلف کمی و کیفی تأکید گردیده و هر یک توضیح داده شده‌اند؛ فصل اول از بخش دوم اختصاص به تجزیه و تحلیل مجموعه شرایط مختلف جامعه آستانه انقلاب مشروطه، تحت عنوان شرایط اجتماعی دارد؛ در فصل دوم اندیشه‌های مختلف روشنفکری آستانه انقلاب مشروطه در قالب پارادایم و گفتمانهای فرعی دسته‌بندی و تبیین می‌گردند و آرای تعدادی از صاحب‌نظران هر حوزه نیز به بحث گذاشته می‌شود؛ فصل سوم به تبیین رابطه متقابل شرایط آستانه انقلاب مشروطه با پارادایم و گفتمانهای فرعی روشنفکری آن دوره می‌پردازد؛ در فصل چهارم سیر تجزیه و تحلیل شرایط اجتماعی آستانه انقلاب اسلامی در قالب مجموعه‌ای از شرایط دنبال می‌شود؛ در فصل پنجم دوباره پارادایم و گفتمانهای فرعی روشنفکری و آرای روشنفکران آستانه انقلاب اسلامی تحلیل می‌گردد؛ در فصل ششم تأثیر متقابل شرایط اجتماعی آستانه انقلاب اسلامی و پارادایم و گفتمانهای فرعی روشنفکری این دوره مورد بحث قرار می‌گیرد؛ در فصل هفتم بسیاری از یافته‌های کیفی مورد دسته‌بندی قرار گرفته‌اند؛ چندین مقایسه صورت پذیرفته و وجوه اختلاف و تشابه شرایط اجتماعی آستانه دو انقلاب و همچنین پارادایم و گفتمانهای روشنفکری این دو دوره تعیین شده‌اند؛ فصل هشتم به یافته‌های تحلیل محتوای ویژگیهای دو پارادایم آستانه دو انقلاب و مقایسه آن اختصاص

یافته است؛ در فصل آخر نیز تحت عنوان تحلیل نهایی و نتیجه گیری، پیش بینیهای نظری و سؤالات اساسی تحقیق مورد بحث قرار گرفته، پیامدهای نظری و خلاصه فشرده ای از یافته ها و نتایج ارائه شده است؛ و در نهایت با طرح برخی پیشنهادات پژوهشی بحث پایان پذیرفته است.

در پیدایش این اثر افراد زیادی نقش داشته اند که ذکر اسامی تمامی آنان خارج از حوصله این دفتر است؛ اما به طور ویژه راهنماییهای استادان برجسته جامعه شناسی دکتر حسن سرایی، دکتر غلامعباس توسلی و دکتر علی محمد حاضری نقش مؤثری در شکل گیری این کتاب داشته است که در اینجا سپاسگزاری از آنان را بر خود فرض می دانم. نقش آقای دکتر محمد مقدم و همکاران ایشان در مرکز نشر آثار و اندیشه های حضرت امام خمینی (س) در پیگیری و حمایت از این اثر، ویرایش متن، کنترل و یکنواخت کردن ارجاعات ستودنی است؛ از ایشان نیز سپاسگزارم. همچنین سرکار خانم خیابانی در تایپ و اصلاح چندباره این متن متحمل زحمات زیادی شدند که از ایشان نیز تشکر و قدردانی می کنم.

شایسته است از همسر و فرزندانم که در این مدت، با صبر و حوصله فراوان و با ایجاد فضای مناسب نقش بسزایی در پیمودن این مسیر مشکل و طولانی داشته اند، از صمیم قلب قدردانی نمایم. از پیشگاه خداوند بزرگ می خواهم توان جبران این همه گذشت و فداکاری را به اینجانب اعطا فرماید.

در پایان با فروتنی از نقد و نظر اصحاب فکر و قلم استقبال می کنم و آماده دریافت راهنمایی آنان از طریق ایمیل هستم.^۱

نوروز هاشم زهی

۱۳۸۵